

С.Є. КАЛЬЯН

ЄВРЕЙСЬКИЙ КАГАЛ ЯК ОРГАН ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ТА ЙОГО ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ХІХ СТ.

Розглядаються актуальні політичні питання щодо значення діяльності єврейського кагалу на українських землях у регулюванні політичного статусу єврейської громади у ХІХ ст.

Ключові слова: політичне регулювання; політичний статус; національна меншина; єврейський кагал.

Рассматриваются актуальные вопросы относительно значения деятельности еврейского кагала на украинских землях в политическом регулировании статуса еврейской общины в ХІХ ст.

Ключевые слова: регулирование; политический статус; национальное меньшинство; еврейский кагал.

The article deals with urgent legal matters about the meaning of the activity in Jewish community on Ukrainian land in legal regulations of the status of Jewish community (19 century).

Key words: legal regulations; legal status; Jewish community.

Слід зазначити, що праці науковців різних часів з даної тематики були спрямовані на дослідження окремих аспектів діяльності єврейського кагалу на українських землях у ХІХ ст. з урахуванням впливу суспільно-історичних факторів. Так, окремі аспекти діяльності єврейського кагалу досліджували у своїх працях такі науковці, як І. Аксаков, І. Барталь, М. Голіцин, М. Клейман, О. Лернер, М. Поліщук, А. Субботін, Шолом-Алейхем та ін. Однак необхідність комплексного дослідження значення діяльності єврейського кагалу в регулюванні політичного статусу єврейської громади у ХІХ ст. обумовлена ступенем сучасного розвитку суспільних відносин.

Серйозне вивчення іудейського українсько-правового життя на українських землях у складі Російської імперії розпочалося за імператора Павла І. Він доручив чудовому поету і державному діячеві Г.Р. Державіну провести соціальне дослідження та підготувати записку за його результатами. Державін виконав доручення імператора. У своїй записці він уперше ознайомив російську владу з багатьма єврейськими таємницями. Особливо було відзначено відповідну роль кагалів — органів іудейського самоуправління на основі іудейських законів Талмуду, яких «благоустроенное политическое тело терпеть не долино», як державу в державі.

Державін викрив, що іудеї, ставши пригнобленими, влаштовували у межах своєї осілості справжнє таємне ізраїльське царство, розподілене на кагальні округи з кагальним управлінням, наділеним деспотичною владою над євреями і жорстокою експлуатацією християн та їхнього майна на засадах законів Талмуду. Російські закони вважалися необов'язковими для євреїв.

За законом Синедріону, у кожній єврейській общині мало бути адміністративне управління з деспотичною владою і суд. У єврейських общинах України були створені кагали та бет-діни — єврейські суди. Ці органи влади мали у своєму розпорядженні цілу низку дисциплінарних і тяжких покарань, аби примусити євреїв їм коритися та виконувати правила Талмуду, обряди і національні звичаї¹. Кагал міг виключати винних із членів місцевої общини, а також з усього Ізраїлю (херем), якщо виключений тамтою не скориться протягом 30 днів. Бет-дін мав повноваження карати батою, убивати того, хто не під-

лягає страді, не з метою порушення закону, а для підтримки його згідно з вимогами часу. Не менш деспотичне й аморальне ставлення кагальної влади було встановлено іудейськими законами щодо прав євреїв на майно, особливо щодо особи та майна неєвреїв.

Так, на підставі правил «Хезкат-Клуб» місцевий кагал мав право все, що входить у район даної території, підпорядковувати своїй владі. Спираючись на них, він (кагал) вважав себе господарем усього майна як єврейського, так і християнського, що знаходилося в його районі, а тому забороняв або дозволяв проживання євреям у керованих ним общині, підтверджуючи угоду про купівлю і продаж між євреями; продавав євреям право експлуатації майна неєвреїв (меронія) і право експлуатації майна неєврея (хазехе), яку Державин назвав «підступним» задумом і родом найбільш вірної монополії».

Було розкрито поняття «херем» — прокляття, яке оголошує кагал усім, хто не підкоряється законам Талмуду. Це, за справедливою оцінкою Державіна, непроникний святотатський покров найжахливіших злочинів.

Положення про євреїв, розроблене в 1804 р., практично не враховувало пропозицій Державіна і продовжувало розвивати відокремленість єврейських общин на російському ґрунті, тобто зміцнювати кагали з їхньою самостійністю, фіскальною, судовою, поліцейською та виховною функціями. Думка про виселення євреїв із західного краю продовжувала цікавити уряд і після виходу Положення 1804 р. Наслідком цього стало налагодження у Новосибірському краї єврейських колоній, у яких уряд марно сподівався «перевиховати» євреїв, привчивши їх до продуктивної землеробської праці. Проте і в цих зразкових колоніях кагально-рабинське управління зберегло своє колишнє значення, і нові поселення відокремлювалися від християнських громад, не збираючись зливатися з ними ні в національному, ні в культурному розумінні².

Уряд не тільки протидіяв відокремленості євреїв, але навіть заснував для так званих ізраїльських християн (тобто талмудистів, які перейшли у православ'я) Особливий комітет, що проіснував з 1817-го до 1833 рр.

Іудеї поступово переводяться під адміністративний контроль і поліцейську опіку, проте кагальне управління продовжує слугувати посередником у відносинах уряду з єврейською громадою. Це управління навіть розширює коло своїх дій, ще більше прибираючи до рук не лише плебеїв — амігаресів, але й зрадників — морейне (єврейських аристократів). Так, наприклад, у 1827 р. при підпорядкуванні євреїв загальній рекрутській повинності вибір і поставка рекрутів були надані самим громадам, які для виконання своїх розпоряджень щодо цього могли обирати повірених. На практиці ж такими повіреними стали кагальні керівники, які отримали право здавати на військову службу кожного члена своєї громади, який завинив перед кагалом.

У 1835 р. з'являється новий закон про євреїв, у якому кагальна відокремленість посилюється. З цього часу кагали називаються «відомствами», до яких приписаний «стан євреїв». Їх зобов'язують виконувати всі накази начальства стосовно цього іудейського прошарку, а також збирати і витратити початкові суми, що зобов'язані сплачувати євреї³.

Посада рабина, за угодою з кагалом, охоплює дуже широке коло діяльності: він спостерігає за чистотою обрядів богослужіння, наставляє євреїв в істинному розумінні їхніх законів, спрямовує їх до виконання моральних обов'язків, тобто вимог Талмуду.

Слідом за Положенням 1835 р. про євреїв вийшла постановою про коробковий збір, який відповідно до закону становить існуючий здавна у єврейських громадах збір, спрямований на допомогу та полегшення громадських коштів з урахуванням їхніх боргів, у безгрошовому та сумлінному відбуванні податей і повинностей, у запровадженні підтримки у громадах внутрішнього порядку та благоустрою, а також у справах благодійництва, громадської освіти та зневаги.

Коробковий збір поділявся на загальний і приватний. Загальний збір охоплював: 1) забій скотини; 2) різання птиці; 3) продаж так званого кошерного м'яса; приватний —

здійснення євреями торгівлі, дохід від їхніх будинків і лавок, утримання ними шинків і трактирів.

Непродумане адміністрування єврейських кагалів лише сприяло їхній консолідації та посилило ізолюваність єврейських громад, зміцнило владу кагалів.

Ця політика продовжувалась до 1844 р. У цьому ж році вийшло нове Височайше ухвалене положення, згідно з яким кагали були знищені скрізь, окрім Риги та Курляндії, а євреї — підпорядковані за місцем їхнього проживання міським та повітовим управлінням на загальних підставах. Замість кагального управління створили колегію єврейських старшин. Коробкові збори передали до міських дум і ратуші. Водночас обов'язки щодо коробкового збору поклали на єврейських збирачів податей⁴.

Однак справжньої реформи кагальної системи не вийшло. Як зазначала державна комісія в 1840 р., «незважаючи на знищення кагалів у євреїв залишається багато коштів для національної відокремленості». Навіть у законодавчих актах після 1844 р. не помітно особливої наполегливості з метою усунення цієї відокремленості.

У 1845 р. відновлений існуючий особливий збір з шабатних свічок на утримання власних єврейських училищ; заснована при Міністерстві внутрішніх справ «рабинська Комісія» для розв'язання думок і питань, пов'язаних із правилами єврейської віри.

У 1852 р. євреям дозволено мати свої особливі ціни; вони виконували державні податки й повинності окремо від християн, для чого складали із себе зібрання, центром яких стають синагоги; коробковий збір залишається в руках єврейських виборних; третейський суд (бет-дін) продовжує діяти на талмудичному ґрунті.

Державна політика на оберігання інтересів російського народу від паразитичних іудейських елементів, хоч і не зовсім послідовно та вдало втілювана Миколою I, за Олександра II знову змінилася на ліберальну, всі обмеження, накладені попередніми імператорами, були скасовані.

М.М. Голіцин пише: «Євреям було дано надто багато, і все законодавство про них підлягає новому перегляду»⁵. 1840 р. російський уряд і громадськість дізналася про дослідження Я. Брафмана під назвою «Книга кагалу». Автор книги — охрещений єврей, який добре знав внутрішнє життя іудейської общини, стверджував, що шкідливі сторони побуту і діяльності євреїв не залежать від обмежень їхніх прав і походять від першоджерела їхнього побуту й моральності — Талмуду. Брафман значно точніше і документально показав аморальний і злочинний характер талмудичних установлень, таких як хізаха, меронія, херен, бет-дін іпод. Ці дослідження дали змогу, наприклад, І.С. Аксакову зробити висновок: «Одне із найбільш привілейованих племен у Росії — це, безперечно євреї у наших західноросійських губерніях»⁶.

Євреї, на думку І.С. Аксакова, мали практично ті самі права, що й інші групи населення. Але на додаток до цього євреї мали кагальне самоуправління, яке фактично було державою в державі. Ці особливі права перетворили православних людей на об'єкт експлуатації кагалів. Тому, як вважав Аксаков, ліберальним інтелігентам слід було б боротися не за «рівноправ'я євреїв», а за покращення становища росіян.

У 1865 р. межі ослістості остаточно стають фікцією, адже новий закон дозволяє «євреям... винокурам, пивоварам і взагалі майстрам та ремісникам проживати повсюдно в імперії»⁷.

В організованій Олександром II Комісії щодо налагодження побуту євреїв відбувається жвава дискусія про необхідність перегляду законодавства про євреїв на користь російського народу.

Князь А.М. Дондуков-Корсіков, генерал-губернатор Південно-Західного краю, пише: «Євреї, будучи космополітами, живуть своїм окремим життям, визнаючи лише свої єврейські закони»⁸.

Єврейська община на українських землях володіла досить потужним людським ресурсом, який до всього ще й стрімко зростав внаслідок природного приросту. Про це (попри певний статистичний «голод») нам дає змогу стверджувати порівняння динаміки приросту

ту єврейського населення, що мешкало на території восьми губерній на українських землях. Так, на початку XIX ст. (1815 р.) за деякими даними євреїв в імперії загалом нараховувалося 1 200 тис. душ (із 45 млн. чол. всього населення).

А дані, зібрані в 1867 р. Центральною статистичною комісією, свідчать, що у той час на території України проживав уже майже мільйон євреїв. При цьому найбільше єврейського населення мешкало на Правобережній Україні — у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Зокрема, мешканцями Київської губернії були 266205 євреїв, Подільської — 211801, Волинської — 194516.

У другій половині XIX ст. євреї зосереджувалися в українських містах і містечках. Так, у Подільській губернії з 303 726 осіб, що мешкали у містах і містечках, євреї становили 208 759 чол. (2/3 населення); у Волинській — із 229 397 міщан євреями були 190 553 осіб (19/22 населення); у Київській губернії із 330 351 — 253 447 чол. (4/5 населення) були євреями.

У цілому ряді населених пунктів (міст чи містечок) євреї становили не просто більшість населення, саме євреями вони були заселені майже повністю. Прикладом одного з таких міст міг слугувати святий град Бердичів, як назвав це місто Шолом-Алейхем⁹, де в 1860 р. мешкало 50 тис. євреїв і 4 тис. неєвреїв¹⁰.

За станом на 1897 р. в українських губерніях Російської імперії євреї посідали третє місце після українців та росіян.

Відповідно до політики царизму під час перепису окремо від євреїв реєстрували караїмів, представників єврейської секти, які як священну книгу замість Талмуду визнавали Єврейську Біблію, і заселяли регіони, які прилягали до Чорного моря. За межами Російської імперії мешкали на Близькому Сході.

Численне єврейство на українських теренах було прикладом традиційної патріархальної спільноти, досить захищеної від зовнішніх впливів за допомогою власних інститутів.

Община — світський і національно-політичний заклад, символ національної єдності нетериторіальної нації¹¹. Говорячи про общину, слід зробити деяке уточнення: довгий час єврей жив у кагалі — у територіальній общині (див. примітку). Чим був кагал? «Кагал означає єврейською суспільство», — писав свого часу «Русский єврей»¹². У широкому значенні слова — євреї, які проживають у населеному пункті, регіоні чи країні. Кагалом називали й релігійне об'єднання (не менше десяти чоловіків), прихожан конкретної синагоги чи орган общинного самоуправління.

Кагал був свого роду великою «родиною», що складалася, зрозуміло, із взаємодіючих частинок — окремих сімей, груп, які, маючи різний статус і права, усвідомлювали свою єдність. Життя у кагалі (відповідно і поза його межами) можна розглядати як одну із основ для самоідентифікації єврея.

Живучи в кагалі, єврейська сім'я дотримувалася певних звичаїв: упродовж століть жила за релігійними нормами; оберігала своє буття за допомогою незмінного слідування традиціям предків, незмінної поваги до пращурів та їхніх цінностей.

Члени общини, відстоюючи свої економічні інтереси від зазіхання «чужих» євреїв (представників інших общин), користувалися херем-а-ішув і були пов'язані між собою «дружніми, сусідськими і родинними стосунками»¹³.

На чолі общини стояла еліта, приналежність до якої визначалася з урахуванням трьох чинників: майнового стану, походження, релігійного статусу¹⁴. Ця еліта стежила за дотриманням прав та обов'язків членами общини, тобто виконувала передусім функцію контролю.

Функціонуючи на традиційних засадах самоуправління, община регламентувала «усі сторони» внутрішнього життя, виконувала не тільки господарчі, але й поліцейські та судові функції¹⁵.

У 1844 р. кагали були заборонені російською владою. Після заборони кагалів єврейство перейшло у відомство міських дум і ратуш, у складі яких (див. примітку) функціонував «єврейський стіл»¹⁶. У компетенції дум і ратуш опинилися збори євреїв, управління моли-

товними будинками і школами, запис євреїв до певних станів, паспортна справа, складання призовних списків, ведення відомостей про єврейські борги, метричні книги та ін.¹⁷

Слід зауважити, що формальне знищення кагалів — зміна умов соціалізації — не могло призвести до миттєвої перебудови такої консервативної структури, як свідомість єврея, не могли вмиг зруйнувати ustaleni в общині ієрархії.

Як зазначав І. Левітац, після знищення кагалів «відокремленість євреїв від християн не зникла, і перші зазнавали дискримінації як окремих прошарок міського населення. Євреї залишилися особливою економічною групою, яка платила свої податки і несла воїнську службу абсолютно іншим від усіх інших чином, але з точки зору владних повноважень задовольнялися надто пасивною роллю. Вони збирали свідчення і статистичні дані, давали рекомендації стосовно величини витрат на майбутній рік і визначали суму коробкового збору»¹⁸. Отже, єврейство було об'єктом російської політики, а не її суб'єктом, хоча б з найменшими правами.

А з 1860-х рр. община вже мала більш розширену представницьку структуру — «сотню», яка у 1863 р. була розширена до 120 осіб¹⁹.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що XIX ст. було часом, у який єврейська община як організм («заклад»), форма співжиття та взаємодітримки представників нетериторіальної нації, яка виступала своєрідною основою для самоідентифікації особистості, внаслідок зовнішнього втручання зазнала суттєвих змін. Це можна розглядати як одну із причин, що призведуть до появи у свідомості єврея кризових явищ, як своєрідне джерело подальших ідентифікаційних криз.

Общинна форма життя євреїв свідчила про несинхронність політичного регулювання їхнього статусу в Україні у період, що досліджувався, та наявний конфлікт єврейської меншини з оточуючим середовищем, яке уособлювала, з одного боку, державна російська нація, в руках якої концентрувалася влада й бездержавні українці-індивідуалісти, яким общинний колективізм був далеким.

Зникнення традиційних інститутів самоуправління призвело до перерозподілу влади в єврейському середовищі (на користь офіційних владних структур), оформлення нових офіційних центрів влади і прийняття рішень та знищення «старих» інститутів самоуправління, що зумовило появу нових, які були секулярними за характером і мали деякі нові функції (наприклад, захист за професійною ознакою).

1. *Євреї*. История по Брокгаузу и Бухарину. — СПб: Дмитрий Буланин, 2003. — С. 131. 2. Там само. — С. 132. 3. *Голицин Н.Н.* История русского законодательства о евреях. — СПб, 1886. — С.191. 4. Там само. — С. 192. 5. Там само. — С. 180. 6. *Аксаков И.С.* Сочинения. — М., 1886. — Т. 3. — 850 с. 7. Там само. — С. 125. 8. *Лернер О.М.* Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. — Одесса: Типография Г. М. Левинсова, 1901. — С. 110. 9. *Шолом-Алейхем*. [Письмо к] Я. Динезову, 1 апреля 1888 г. // Шолом-Алейхем. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Ред. кол.: М. С. Беленький, Вс. В. Иванов, Б. Н. Полдевой. — Т. 6: Рассказы, пьесы, статьи и письма. — М.: Гос. изд-во худож. лит.-ры. — 1961. — С. 698. 10. *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. — В. II. — СПб.: Типография северного телеграфного агенства, 1890. — С. 102. 11. *Клейман М.Б.* Еврейская община, ее сущности и характер. — М.: Типография «Заря», 1917. — С. 14. 12. *Среди русских газет и журналов // Русский еврей.* — 1879. — №1. — 31 августа. — С. 21. 13. *Синельников А.* Право первородства как фактор социальной активности у евреев и неевреев (Из неопубликованной книги) // Проблемы существования в диаспоре. Презентация и обсуждение книги А. Рубинштейна «От Герцля до Рабина и дальше. Сто лет сионизма»: Материалы семинара, (Москва, 21–23 апреля 2000 года). — Мн.: ООО «Мет», 2001. — С. 82–83. 14. *Барталь И.* От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772–1881 гг. / Пер. с англ. и иврита

А. Сметанников, Г. Зеленина. — Иерусалим: Гешарим, 5767; М.: Мосты культуры, 2007. — С. 31. **15.** *Лернер О.М.* Цит. работа. — С. 125. **16.** *Рабинович О.* Внутренние известия. Одесса // Рассвет. — 1860. — № 15. — С. 236. **17.** *Левин С.* О значении для русских евреев общинного представительства // Русский еврей. — 1879. — № 8. — 24 октября. — К. 262. **18.** *Levitats I.* The Jewish Community of Russia. 1855-1917. — Jerusalem: Posner, 1981. — С. 10-11. **19.** *Материалы* комиссии по устройству быта евреев — СПб, 1879. — Ч.1 — С. 30.